

ZABORAVLJENA VRIJEDNOST 13. JULA

Radovan Radonjić

July 13, 1941 symbolically and virtually represents one of the rare pillars of the cultural-spiritual and national vertical of Montenegro.

This is a story of a “consequential” process of one of the most fascinating and most dignified events in the entire European revolutionary history of the 20th century, as Jean-Paul Sartre rightfully named it, which was not very much observed in science.

Trinaesti jul 1941. godine, simbolički i stvarno, predstavlja jedan od veoma rijetkih stubova nosača kulturno-duhovne i državne vertikale Crne Gore u kome je sa učincima njene bogate i burne prošlosti neraskidivo spojeno sve ono što je danas, neupitno i nepovratno, čini kadrom da – razvijajući se na vlastitim iskonskim vrijednostima, u skladu sa svojim neotuđivim i neosporivim istorijskim pravima i obavezama – opstojava kao nezavisni, međunarodno–pravno priznati subjekt, odnosno društvo i država slobodnih ljudi koji su u poziciji da sami odlučuju o svim bitnim pitanjima svog života. I da, kao takva, ne samo ispunjava sve internacionalne obaveze, već i bude zapaženim činiocem progresivnih orijentacija i pozitivnih

rješenja u Evropi i svijetu uopšte. Ovo je priča o jednom, u nauci manje opserviranom, „posljedičnom“ procesu tog, kako ga Žan Pol Sartr s pravom nazva, najfascinantnijeg i najveličanstvenijeg događaja u svekolikoj evropskoj revolucionarnoj istoriji XX stoljeća. Riječ je o pokušaju njegovih socijalnih i političkih aktera, odnosno njihovih sljedbenika, da impresivne rezultate svoje ratne pobjede krunišu takvim dostignućima u mirnodopskom društvenom razvoju koji će uprkos tome što se radi o mnogostruko krajnje „delikatnom“ poduhvatu, dovesti do pravednog svijeta i pomirenog čovječanstva.

* * *

Promotori i protektori crnogorskog *Big Benga*, koji se dogodio 13. jula 1941. godine, očigledno nijesu smatrali da su svoj posao završili protjerivanjem okupatora iz zemlje, odnosno veoma krupnim doprinosom pobjedi savezničkih sila nad fašizmom. Naprotiv, vjerovali su da pred pobjednicima stoje i sve ostale obaveze koje su, zajedno sa jugoslovenskim saborcima na istom epohalnom poduhvatu, preuzeli potpisivanjem Atlantske povelje u pogledu stvaranja svijeta kome će odista biti strana svaka nepravda, eksploatacija i dominacija. Ne angažovati se – i to ne bilo kako, već odlučno i u prvim redovima – na postizanju tog velikog cilja za njih je bilo isto što i nedostojno zaboraviti „atlantsku obavezu“ i kapitulantski se (po)miriti sa zlom u liku vječne nepravde i neslobode, tj. sa istorijom koja se ponavlja tako što nakon jednog ratnog pokolja, prije ili kasnije, zakonito slijedi novi, još veći i pogubniji. Samo se u tom i takvom kontekstu mogu razumjeti, na primjer, njihova ponašanja prema saveznicima krajem i po završetku Drugog svjetskog rata, karakteristična po tome:

da Britanci 1944. godine bez dozvole NKOKJ-a nijesu mogli koristiti Ljubljanska vrata za prolaz iz Italije u Austriju, kako bi

tamo nastavili vojne operacije, uz obavezu da se na tom putu ne zaustavljaju;

da je jedinice Crvene armije, koje su učestvovala u borbama za oslobađanje sjeverne Srbije i Beograda, na jugoslovensko tlo nijesu mogle stupiti bez prethodno međudržavno utvrđene obaveze da će ga napustiti čim prestanu borbena dejstva;

da je „navada“ američkih vojnih snaga stacioniranih u Evropi da, po svojoj volji, kad im se prohtije, narušavaju jugoslovenski vazdušni prostor, zaustavljena „bez pardona“ avgusta 1946. godine, obaranjem dviju njihovih borbenih letjelica;

da je sljedeće godine došlo do protjerivanja iz Jugoslavije sovjetskih civilnih i vojnih stručnjaka, čija je politička i ina djelatnost izlazila iz okvira „bratske pomoći“, što je, pored ostalog, ubrzo dovelo do velikog i po mnogim važnim implikacijama istorijski značajnog posvemašnjeg sukoba dviju partija i država.

Formalno bi se takva ambicija crnogorskih trinaestojulskih neimara i podvižnika, zajedno sa ostalim jugoslovenskim kama-radima, možda, mogla označiti kao odveć pretenciozna. Ovo, već i zbog toga:

što, uprkos fascinantnoj vojnoj, političkoj, psihološkoj i etičkoj ulozi u slamanju fašizma, geografski, demografski ili po bilo kom materijalno-tehničkom parametru nijesu predstavljali nekoga od čijih bi strateških i inih opredjeljenja u poratnom periodu mogla odlučujuće da zavise i njihova sopstvena, a kamoli svjetska kretanja;

što je ne mali broj znamenitih teoretičara Marksovu „prognozu“ o mogućnosti čovjeka da prekorači „uske horizonte

¹ O uslovima kada će takva zajednica biti moguća, Marks, konkretno, kaže: „U višoj fazi komunističkog društva, kad nestane ugnjetavajuće potčinjenosti individue podjeli rada, a s njom i suprotnosti između intelektualnog i fizičkog rada; kad rad postane ne samo sredstvo za život nego čak prva životna potre-

buržoaskog prava“¹, u mnogom pogledu sličnu s Konfučijevom formulom srećnog društva, izloženom u njegovom „reformskom projektu“ iz 455. godine prije nove ere,² smatrao utopijom;³

što je i sam Marks u više navrata upozoravao da svijet nije „kompleks gotovih stvari“, nego „kompleks procesa u kome se prividno stabilne stvari isto kao i njihove mislene slike u našoj glavi, pojmovi, neprekidno mijenjaju, nastaju i nestaju“,⁴ da čovjekova spoznaja, kao ni istorija sama „ne može dostići svoj potpuni završetak u nekom savršenom, idealnom stanju čovečanstva“,⁵ da savršeno društvo, odnosno savršena država „mogu postojati samo u mašti“;⁶

što niko u svijetu, uključujući i njih, još nije imao potrebna (sa)znanja, odnosno iskustva u pogledu razvijanja onih djelova ljudske duše u kojima ima mjesta i potrebe da se, kako bi Vajl rekao, moralna volja, kao manifestacija istinski izraženog

ba; kad sa svestranim razvitkom individue porastu i produktivne snage i kad svi izvori kolektivnog bogatstva poteknu obilnije – tek tada će biti moguće sasvim prekoračiti uski horizont buržoaskog prava i društvo će moći na svoje zastave napisati: svako prema svojim sposobnostima, svakome prema njegovim potrebama.“ (K. Marks, - F. Engels, *Dela*, Beograd, 1979, tom 30, str. 18).

² Konfučije tamo razmišlja o vaspostavljanja stanja u svojoj zemlji kakvo je bilo u vrijeme kada je Veliki Tao prožimao sve i kada su, pored ostalog, svi radili za sve, a svako uzimao koliko mu treba (Radovan Radonjić, *Političke doktrine*, Cetinje, 2010, str. 47).

³ Jedan od njih, Žan-Žak Ruso, tako, ne samo što tvrdi da „savršena vladavina nije dostupna ljudima“, već je uvjeren da bi samo „narod bogova“, kad bi ga bilo, „mogao upravljati sobom na demokratski način“ (Rousseau Jean-Jacques, *On the Social Contract, with Geneva Manuscript and Political Economy*, New York, 1978, knj. 3, str. 85).

⁴ K. Marks – F. Engels, *Op. cit.*, tom 32, str. 241.

⁵ *Isto*, str. 221.

⁶ *Isto*.

humaniteta, transformiše u „umnu volju individue koja želi da bude univerzalna“.⁷

Ima li se, međutim, u vidu specifična povijesna zbilja iz koje je nastao i opstao crnogorski Trinaesti jul 1941. godine, ambicija njegovih stvoritelja da budu dio čelne kolone mirnodopskih pregalaca na izvršenju novog velikog zadatka, drugačije se doima. U njihovom moralnom *credu* i tragalačko-inovatorskoj energiji, naime, bili su sabrani:

najprije, revolucionarno biće koje se kudikamo više formira u životnoj stvarnosti koja gotovo posve zakonito postulira filozofemu „neka bude što biti ne može“, nego u „normalnim“ društvenim procesima, utemeljenim na projektima izvjesnog, dugoročnog stabilnog, društveno-istorijskog kretanja;

zatim, u vlastitom iskustvu provjereno (i potvrđeno) pravilo, da ako želiš da se oslobodiš tiranina (stranog i domaćeg) moraš se uspraviti i stati ispred njega, koliki god on bio, i u tom položaju se zadržati makar pola sekunde duže od njega, te da ako želiš da drugoga oslobodiš vlastite tiranije, moraš stati iza njega, kad god treba i koliko god treba, i bez dvoumljenja (po)dijeliti s njim i visinu i veličinu;

dalje, čvrsto uvjerenje da su društvenim promjenama izvršenim tokom NOB-e gotovo sasvim ostvarili najveći dio postavljenih ciljeva i zadataka revolucionarnog preobražaja na unutrašnjem planu, a zajedno sa saveznicima iz antifašističke koalicije pronašli dobar i siguran put za realizaciju vanjskopolitičkih ciljeva i interesa u svijetu u kome će saradnja i miran suživot naroda i država, uprkos svim razlikama, zauzeti mjesto njihovih uzajamnih cikličnih razaranja i uništavanja;

najzad, konstantna nepatvorena kritičnost prema vlastitom djelu i bespogovorna spremnost na promjenu svega što se u njemu ne pokaže dobrim i prihvatljivim.

⁷ Erik Vajl, *Politička filozofija*, Beograd, 1981, str. 57.

Na tim se „referencama“, nesvojstvenim (u datom obimu i kontekstu) bilo kojem drugom od učesnika Drugog svjetskog rata okupljenih u antifašističkoj koaliciji, stvara njihova:

spremnost da priznaju, da je formula novog društvenog sistema za koju su se bili opredijelili, utemeljena na državnoj svojini i administrativno-centralističkom upravljanju, veoma brzo ne samo iscrpla svoju istorijsku (mobilizatorsku) funkciju i postala ozbiljnom smetnjom daljem razvoju i napretku zemlje, nego i postala bremenita konfliktnostima koje su mogle da dovedu u pitanje i neke njene već stvorene suštinske vrijednosti;

moć da uoče kako ni velikim saveznicima iz antifašističke koalicije nije trebalo više od par godina da se međusobno veoma oštro sukobe i svojom blokovskom politikom ponovo dovedu svijet, kako će Imanuel Volerstin nešto kasnije kazati, na početak jednog novog doba, koje neće biti obilježeno trijumfom ideje demokratije, slobode i jednakosti u svim krucijalnim pravima svih naroda i država na nezavisnost i život dostojan čovjeka, već haosom, silom i nasiljem;⁸

snaga da se – nasuprot ostalim onovremenim komunističkim partijama na vlasti, koje administrativno-centralistički sistem spremno prihvataju kao jedini ispravni „model“ socijalizma, a blokovsku bipolarizaciju svijeta kao nepatvoreni dokaz nastavljanja klasne borbe – opredijele za odgovarajuće odlučne akcije na prevladavanju obje te pojave. I ne samo to. Psihološko-etička i socijalno-politička sinergija takvih svojstava crnogorskih trinaestojulaca učinila ih je toliko hrabrim i uvjerenim u smisao svog djela da su, skupa s ostalim jugoslovenskim drugovima, dozvolili sebi pravo da kod preduzimanja „popravnih“ (novih) mjera naprave dva u revolucionarnom pokretu do tada nezamisliva presedana.

⁸ Immanuel Wallerstein, *Utopistics: Or Historical Choices of the Twenty-First Century*, New York, 1998, str. 33.

Jedan presedan se ogledao u tome što su, kod „uzimanja u obzir“ ideja i teorija kojih nije bilo u njihovom prvom „misaonom krugu“, ne pozivajući se poznato Marksovo stanovište da je svaki stupanj u društvenom razvoju, „opravdan za vreme i uslove iz kojih je nastao“, ali da vremenom zakonito ustupa mesto „višem stupnju, koji i sam u svoje vreme propada i nestaje...“,⁹ doveli u pitanje i čuvenu Engelsonu tezu da „krajnje uzroke svih društvenih promjena ne treba tražiti u glavama ljudi nego u promjenama u načinu proizvodnje“. ¹⁰ To su učinili time što su kroz Program SKJ afirmisali ideju da ništa što je stvoreno ne smije biti „toliko sveto da ne bi moglo biti prevaziđeno i da ne bi ustupilo mjesto onome što je još naprednije, još slobodnije, još ljudskije“, ¹¹ i time što su spremno stali iza „revizionističke“ teze jednog od vodećih jugoslovenskih ideologa i teoretičara da sreću čovjeku ne može donijeti ni država, ni sistem, ni politička stranka, već da to može učiniti samo on sam, ali ne sam kao jedinka, nego u ravnopravnim odnosima sa drugim ljudima. ¹²

„Jeres“ drugog presedana bila je još veća. Ogledala se u tome što su argumente za ta dva svoja krucijalna stanovišta dijelom potražili i u idejama i teorijama nekih ne samo starih „građanskih“ teoretičara, čije ideje su respektovali i lijevi „klasici“, već i mislilaca iz redova njihovih aktuelnih sljedbenika. U tom smislu, veoma drže kako do toga što, na primjer, Benžamen Konstan govori o tome „što jedan Englez, Francuz ili stanovnik Sjedinjenih Država Amerike smatra slobodom“, ¹³

⁹ K. Marks – F. Eengels, *Op. cit.*, tom 32, str. 221.

¹⁰ *Isto*, tom 31, str. 205.

¹¹ *Sedmi kongres SKJ*, Ljubljana – Beograd, 1958, str. 399.

¹² Edvard Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, II izdanje, Beograd, 1978, str. 14.

¹³ Taj odgovor glasi: „To je za svakoga pravo da bude potčinjen isključivo zakonima, da ne može biti ni uhapšen, ni držan u zatvoru, ni osuđen na smrt,

tako i do Hegelovih teza na tu temu: da je za slobodu čovjeka potreban slobodan svijet;¹⁴ da slobodan može biti samo čovjek koji niti drugome priznaje pravo „da na njemu nešto poboljšava i mijenja i da se miješa u njegove maksime“, niti sebi dopušta „da drugima osporava pravo da budu kakvi jesu i kakvi hoće da budu, dobri ili loši“;¹⁵ da se nezavisnost suštinski sastoji „u jedinstvu i prožimanju individualnosti i opštosti, jer opštost dobija konkretni realitet isto tako na osnovu pojedinačnoga, kao što pojedinačan i poseban subjekt tek u opštem nalazi nepokolebljivu bazu i pravo sadržinu svoje stvarnosti“.¹⁶ Pritom, međutim, ne gube iz vida ni Rolsovu filozofemu da „naše dobro zavisi od toga kakve smo vrste osobe, kakve su vrste htijenja i težnje koje imamo i na koje smo sposobni“;¹⁷

Takav zaokret – s jedne strane iznuđen realnim suočavanjem sa datom stvarnošću, bitno usloženom sukobom sa Sovjetskim Savezom i, s druge, teorijski korespondentan s uvjerenjem Dž.

ni zlostavljan na bilo koji način usljed samovolje jednog ili više lica. To je za svakog pravo da kaže svoje mišljenje, da izabere sebi posao i da se njime bavi, da raspolaže onim što posjeduje, pa čak i rdavo raspolaže; da odlazi, dolazi, a da za to ne traži dozvolu i da ne polaže računa o svojim pobudama ili svojim koracima. To je za svakoga pravo da se udružuje s drugim licima, bilo da bi raspravljao o svojim interesima, bilo da bi ispovijedao vjeru koju su on i njegovi istomišljenici izabrali, bilo prosto-naprosto da bi ispunjavao svoje dane i časove na način koji najviše odgovara njegovim sklonostima i njegovim zamislima. Na kraju, to je pravo za svakoga da utiče na rad državne uprave, bilo naimenovanjem svih ili izvjesnih upravnih organa, bilo putem izaslanstva žalbi ili zahtjeva, koje je vlast više ili manje dužna da uzme na razmatranje.“ (*Država i politika*, Beograd, 1968, knj. I, str. 221).

¹⁴ Hegel, *Pravni i politički spisi*, Beograd, 1981, str. 216.

¹⁵ G. W. F. Hegel, *Rani spisi*, Sarajevo, 1982, str. 128.

¹⁶ Georg Vilhelm Fridrih Hegel, *Estetika*, Beograd, 1970, knj. I, str. 180.

¹⁷ Džon Rols, *Teorija pravde*, Beograd – Podgorica, 1998, str. 510.

S. Mila i drugih sljedbenika ideje „liberalnog socijalizma“ da će, bude li čovječanstvo nastavilo da napreduje, preovlađujući oblik društvenih odnosa postati oblici udruživanja samih radnika po principu jednakosti, kolektivnog posjedovanja kapitala pomoću kojeg vrše svoju djelatnost i pod upravom koju će sami birati i smjenjivati¹⁸ – imao je za prvu posljedicu krajnje dramatičnu političku odluku: sistem administrativnog upravljanja zamijenjen je radničkim, odnosno socijalističkim samoupravljanjem.

Promjena je, dakako, izvršena s obrazloženjem, i nadom, da će njome biti ne samo brže i lakše otklonjen najveći dio teškoća i iskušenja s kojima su se suočavali na svom „socijalističkom putu“, već i otvorena perspektiva stvaranja takve ljudske zajednice u kojoj će uzajamni animoziteti, zavisti, podozrenja i sukobi biti zamijenjeni stvarnošću zasnovanoj na principu „svako prema svojim sposobnostima, svakome prema potrebama“. Vjerovanje u mogućnost ostvarenja takvog ideala temeljilo se i na logičkoj pretpostavci, da ako je čovjek taj koji u psihološko-etičkom, socijalno-političkom i inom pogledu interesno formira, vrijednosno određuje i emocionalno „moderira“ svoje biće i bitak, onda je njegovo i da umom obdarenu vrstu kojoj pripada oslobodi svega što je čini spremnom da opstojava pomoću nemilosrdnog raubovanja, sakaćenja ili čak uništavanja znatnog dijela vlastite biološke mase. Zato će ga, kao takvoga, ugraditi ne samo u tekst svog

¹⁸ U toj soluciji sabrani su, uz ostalo, Milovi principi „da jedina sloboda koja zaslužuje to ime je sloboda da tražimo sopstveno dobro na svoj način, ukoliko ne pokušavamo da to drugima uskratimo ili ih ne sprečavamo u naporima da je postizu“, i princip „da je jedini cilj radi koga čovječanstvo, bilo pojedinačno ili kao cjelina ima pravo da se miješa u slobodu djelovanja bilo koga svoga člana – samoodbrana, te da je svrha radi koje vlast može s pravom da se koristi protiv volje bilo kojeg člana jedne civilizovane zajednice, jeste da spriječi povrede drugih“ (J. S. Mill, *Three Essays, On Liberty, Representative Government, The Subjection of Women*, London, 1975, str. 18, 15).

političkog programa, nego i u osnovna načela Ustava Socijalističke Republike Crne Gore iz 1963. godine.¹⁹

Kao ni administrativni sistem, ni samoupravljanje – uprkos nesumnjivo važnim i veoma pozitivnim promjenama koje je donijelo Crnoj Gori i Jugoslaviji – nije ispunilo nade njegovih promotora.²⁰

Mada i objektivno i subjektivno žestoko pogođeni tom činjenicom, sljedbenici crnogorskog trinaestojulskog logosa ni ovoga puta, kao ni u vrijeme kada su morali konstatovati „potrošenost“ administrativnog sistema, nijesu klonuli duhom, pokajnički pali na koljena s molbom za oprost zbog svog „promašenog eksperimenta“ ili podlegli iskušenju da uvođenjem diktature naimire izgubljeno. Izbjegli su i „lukavstvo“ da uzroke novog neuspjeha potraže u raznim protivrječnostima istorijskog procesa, za koje su kao „dokazni materijal“, pored ostalog, mogli (is)koristiti činjenicu da je i među poznatim lijevim misliocima bilo skeptika u pogledu toga da „diktatura proletarijata“, u bilo kojoj formi, nužno postrulira poželjne rezultate, o čemu zorno govore primjeri da su naspram Gramšijevih uvjerenja da „rađanje radničkih savjeta u fabrici predstavlja veličanstven istorijski događaj“, čak i svojevrsan „početak nove ere u istoriji ljudskog roda“,²¹ bila i Lenjinova „zavjetna“ upozorenja da nijesu nemoguće situacije u kojima će „pobjedonosni proletarijat“, radi nekog sebičnog interesa „pokušati sjesti na tuđu grbaču“,²² odnosno Lukačeva „pretskazanja“

¹⁹ *Crnogorski ustavi 1905–2005*, Priredio Momčilo Vujošević, Podgocica, 2002, str. 144.

²⁰ Jugoslovensko socijalističko samoupravljanje je, naime, zajedno s istočnoevropskim „realnim socijalizmom“, odnosno zapadnoevropskim „demokratskim socijalizmom“, sklonjeno s glavne trase povijesnog kretanja čovječanstva, po svemu sudeći – na „neodređeno“.

²¹ Antonio Gramši, *Izabrana dela*, Beograd, 1959, str. 178.

²² V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, Beograd, 1960, tom 10, str. 175.

da borba za novo društvo „nije samo borba protiv vanjskog neprijatelja, nego prvijenstveno borba proletarijata *protiv samog sebe*: protiv razornih i ponižavajućih uticaja kapitalističkog sistema na njegovu klasnu svijest“. ²³ Daleki su im bili i pokušaji da opravdanje za ovaj „neuspjeh“ potraže u šumpeterovskoj argumentaciji da „tipičan građanin pada na niži nivo mentalnog učinka čim uđe na politički teren“, ²⁴ i pomisao da izlaz iz „škripca“ nađu u međusobnim optuživanjima sličnim onima između vrha SKP(b) i radničke opozicije. ²⁵ Konačno, strana su im bila i snishodljiva vajkanja za „izgubljenim dobrom“. ²⁶

Umjesto toga, i bilo kakvih drugih izgovora za zastoj u ostvarivanju velikog cilja, odgovorno su i hrabro, kao i Trinaestog jula 1941. godine, jačemu od sebe „stali na crtu“. S tim što ovog puta nije bio u pitanju poziv na oružani otpor vojnoj sili, već se radilo o upozorenju na široko u svijetu rasprostranjenu iluziju,

²³ Đerd Lukač, *Povijest i klasna svijest*, Zagreb, 1970, str. 147.

²⁴ J. A. Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy*, New York, 1947, str. 262.

²⁵ Spor je, kako Aleksandra Kolontaj, (zajedno sa A. G. Šljapnikovim) predvodnica „radničke opozicije“ kaže, nastao povodom pitanja treba li ostvarivati komunizam preko radnika ili odozgo – preko sovjetskih funkcionera (*Diktatura proletarijata i radnička samouprava*, Beograd, 1967, str. 122).

²⁶ Takve su, na primjer, potonje priče o tome da je „sve više dokaza da je zapadni sistem dostigao neki svoj limit i da ima neke fundamentalne nedostatke“, da se nekad „govorilo o 'socijalizmu sa ljudskim licem', a danas se i te kako osjeća potreba za 'ljudskim licem kapitalizma'“ (*Prizivanje Marksa*, Podgorica, „Dan“, 5. februar 2012, str. 11), da kad danas „slušate progresivne američke ekonomiste koji nude nekakve izlaze iz recesije, onda odjedanput čujete riječ samoupravljanje“, da „u dokumentarnim filmovima danas možete vidjeti neke vrlo uspješne primjere poslovanja u Americi u kojima prepoznajete onu istu samoupravljačku ideologiju i sistem koje smo imali mi, pa smo ih se stidjeli“ (Podgorica, *Monitor*, 9. marta 2012, str. 29).

uvjerljivo dokazanu i konkretnim vlastitim iskustvom, da je za postizanje boljeg života, pravde i slobode dovoljno samo to da se umjesto socrealističke „uravnalovke“, odnosno njene liberalno-tržišne „alternative“, uspostavi društveni sistem koji se temelji na principu da onaj ko stvara o stvorenom treba i da odlučuje.

Ustanovivši taj aksiom, tj. dokazavši da se rješenje „zagonetke istorije“, u čijoj se osnovi nalazi pitanje pravedne raspodjele (novo)storene vrijednosti, ne nalazi u sferi bilo kojeg do sada znanog oblika političke organizacije društva i države – pa ni demokratske, uključujući i njenu „samoupravnu“ varijantu – „uveli su u igru“ drugu posljedicu svojeg, naprijed pomenutog, teorijskog zaokreta. Ona se ogledala u uvjerenju da će put do, kako ga Marks naziva, „oslobađanja rada i čovjeka“ biti veoma dug i bremenit mnogim iskušenjima, odnosno da nijedan ideološko-teorijski napatuk, kao ni bilo koji državno-pravni, socijalno-ekonomski i drugi (demokratski i ini) dril i dil, bilo u „bazi“, bilo u „nadgradnji“, neće moći da prikrije, a kamoli da neutralizuje, ili eliminiše, činjenicu:

da Džorž S. Mil nije griješio kada je upozoravao da su čovjekova prava i interesi „bezbjedni od ugrožavanja“ – spolja i od njega samog – ne onda kada je riješen da se za njih sam izbori, već onda kad raspolaže snagom da to ostvari;²⁷

da čovjek (uopšte, pa i kao samoupravljač), čak i onda kada se nalazi u situaciji da bez bilo kakve spoljne prinude esencijalnu i egzistencijalnu potku vlastitog bivstvovanja tvori i dijeli dogovorno i ravnopravno sa drugim ljudima, još ne raspolaže snagom o kojoj je riječ;

da se osnovne pretpostavke za tu čovjekovu nemoć – evidentnu čak i pri najvišem stepenu njegove psihološko-etičke uravnoteženosti i socijalno-političke emancipovanosti –

²⁷ J. S. Mill, *Considerations on Representative Government*, Indianapolis, 1958, str. 43.

objektivno nalaze u „rivalitetu“ njegovih dviju „duša“, do kojeg dolazi u trenutku kad se istovremeno nađe u poziciji vlastitog „poslodavca“ i vlastite „radne snage“, tj. onda kada počinje da ga „nagriza“ dilema na kojoj se od te dvije strane nalaze veće šanse da ostvari svoj interes i zbog toga joj u raspodjeli novostvorene vrijednosti da prednost;

da u trenutku kada rezultate takvog „aranžmana“ treba verifikovati nekom opštom primjenom principa ravnopravnosti i pravednosti – u smislu da niko ne uzima više nego mu pripada – čovjekova nemoć da obuzda želju za ostvarenjem svojeg cilja i interesa po cijenu i na račun zakidanja drugih u zanemarljivo malom broju slučajeva ne odnosi punu prevagu nad svim poznatim mu demokratskim, etičkim, filantropskim i inim skrupulama, pri čemu ga najmanje brine hoće li „svoje“ dobiti na štetu ulaganja u razvoj ili nekom od, za njega lično, lukrativnih ujdurmi u sistemu raspodjele.

Razotkrivanjem, na vlastitom primjeru, tako ozbiljne „konstrukcione greške“ u čovjekovoj interesnoj strukturi i kulturi – čije postojanje Volter potencira začuđenošću „kako to da nema čovjeka koji bi se više razlikovao od drugih, nego što se u različitim vremenima razlikuje od sebe samog“²⁸ – sljedbenici crnogorskog trinaestojulskog uklona ideji pravde, slobode i jednakosti su, skupa sa svojim jugoslovenskim saborcima, prije i više od bilo koga drugog u svijetu, uvjerljivo pokazali:

prvo, da samoupravna „formula“, ma koliko drugačija i bolja od svih prethodnih, čak ni onda kada sasvim „zaživi“, ne nosi u sebi sva rješenja za sva pitanja i probleme pravde, slobode i jednakosti, niti takvom može postati prije nego se izvrši oslobađanje čovjeka od iskušenja da na štetu i po cijenu zakidanja drugih prisvaja za sebe i ono što pripada kategoriji strasti

²⁸ Evgenije V. Spektorski, *Istorija socijalne filozofije*, Beograd – Podgorica, 1997, str. 226.

za podmirivanjem, kako bi Smit rekao, „udobnosti koje se mogu smatrati suviškom“;²⁹

drugo, da svako posezanje za oslobađanjem čovjeka od pomenutog iskušenja – što bi vjerovatno podrazumijevalo uvođenje svojevrsnog, kako bi Niče rekao, „univerzalnog i opšteg priznanja“, odnosno za sve jednake „opšte sreće“ – nosi u sebi opasnost od njegove demotivacije, odnosno umanjnja ili potpunog potiskivanja njegove težnje za prestižom i spremnosti da se upusti u rizik traganja za višim i boljim, a time praktično i odricanje društva jedne nesumnjivo veoma važne „pokretačke snage čitavog historijskog procesa“;³⁰

treće, da nemati volje ili snage da se čovjekovo „fatalno iskušenje“ o kojem je riječ, određenim društvenim regulama, u pravo vrijeme, i koliko treba, dovede u razumne i za sve više-manje prihvatljive granice, znači isto što i ukloniti branu talasu regresije koji daje legitimitet samovolji i pravu jačega pod kontrolom najgorih.

Činjenica, da sami, svojim diskursom, nijesu uspjeli da nađu izlaz iz začaranog kruga, kantovski rečeno, „nedruštvene društvenosti“, nije učinila manjim ni značaj ovih njihovih otkrića, ni potrebu čovječanstva da nastavi „eksperiment“ koji su oni započeli. Naprotiv, snažno je povećala i bitno osnažila civilizacijski interes za novim odgovorima na „stara“ pitanja, postavljena od strane J. S. Mila:

kako „izaći na kraj“ s „ljudskom prirodom“, koja „ne samo što nije jedinstvena već je vrlo raznovrsna i nesvodiva na bilo kakav model, bez obzira da li je riječ o vladaru, duhovnoj vlasti ili moralnom konformizmu“;³¹

²⁹ Adam Smith, *The theory of moral sentiments*, Indianapolis, 1982, str. 50–51.

³⁰ Radovan Radonjić, *Političke doktrine*, str. 804.

³¹ J. S. Mill, *Three Essays*, str. 83.

kako riješiti „pitanje razvitka“, koje zavisi od iznalaženja onog praktičnog dijela „političkog obrazovanja slobodnih ljudi koji ih izvlači iz uskog kruga lične i porodične sebičnosti, navikava na razumijevanje zajedničkih interesa i uči da djeluju iz javnih ili polujavnih motiva i da se u svojim postupcima rukovode ciljevima koji ih ujedinjuju, umjesto da ih izoluju“.32

Veličinu i značaj ovakvog njihovog iskoraka u odnosu na druga aktuelna „stanja svijesti“ o mogućnosti, i potrebi, stvaranja svijeta s one strane dominacije i eksploatacije, više od ostalog ilustruju tri dominantne „vizure“ zagledanosti savremenog čovječanstva u budućnost.

Prvu, „klasičnu“, i veoma postojanu takvu „vizuru“ predstavlja pozicioniranost znatnog njegovog dijela na uvjerenju nalik onom Jovana Zlatoustog, kad hrišćanima poručuje da im svuda i za sve treba samo božja riječ, budući da ih „niko neće podučiti kao ona“,33 odnosno onom Sv. Avgustina, kad konstatuje da bi pred božjom promišlju trebalo da se sklone „Tales sa svojom vodom, Anaksimen sa svojim vazduhom, stoici sa svojom vatrom i Epikur sa svojim atomima“.34 Dometi i učinci te „vizure“ – čiju osnovu, dakle, predstavlja stanovište da je čovjek onoliko dobar i pravi koliko je spreman da bude bespogovorni izvršitelj volje neke neumitne i neupitne transcendentne „više sile“, budući da mu je to dato „biljegom sudbine“, odnosno „zapisano u času rođenja“ – duhovno su i u svakom drugom pogledu vidljivi u djelovanju fundamentalističkih religijskih poketa i organizacija u svijetu.

Drugu, takođe „klasičnu“ i veoma postojanu „vizuru“ budućnosti svijeta, baštini onaj dio čovječanstva koji glavno poprište svih za njega relevantnih odlučivanja locira na

32 *Isto*, ste. 134.

33 Radovan Radonjić, *Političke i pravne teorije*, Podgorica, 2002, str. 53.

34 *Isto*, str. 59.

zemlji, ali pritom „previđa“ da su ova, gotovo bez izuzetka, utemeljena na razuđenim i do savršenstva razrađenim sredstvima i oblicima dominacije i eksploatacije. Pažnji njenih poklonika, stoga, izmiče činjenica da, jednako kao i u „prvobitnom“ kapitalizmu, čovjek može biti otuđen, omalovažen, ponižen i prezren u svim njegovim savremenim, neoliberalnim i drugim varijantama, odnosno modernim sistemima tzv. kompleksnog upravljanja koji obuhvataju ne samo proizvodnju, raspodjelu i potrošnju materijalnih dobara, već i cjelokupnu duhovnu, odnosno političku nadgradnju. Ukoliko sljedbenici te „vizure“ eventualno priznaju postojanje nekih ekonomskih i socijalnih problema u nekim djelovima svijeta više nego u drugim, njihove uzroke po pravilu ne traže u prirodi datog društvenog sistema već u nekom i nečijem nepoštovanju „logike“ njegovog „prirodnog“ funkcionisanja. To je razlog što čak i među njihovim najumnijim predstavnicima nema saglasnosti o putevima i sredstvima prevladavanja problema koje taj sistem proizvodi. Tako, na primjer, Deni Rodik, profesor sa Harvarda, tvrdi da je potonja ekonomska kriza definitivno srušila mit „da je globalizacija osudila nacionalnu državu na to da bude irelevantna“, pokazala da je neuplitanje politike u ekonomske tokove idealni „recept za nove finansijske krize i više negativnih političkih reakcija“ i dokazala da je nacionalna država „možda relikvija koja nam je ostala od Francuske revolucije“, ali i „sve čime raspolažemo“.³⁵ Jirgen Habermas, u nedavnoj izjavi londonском *Gardijanu*, pak, glavni problem tog sistema vidi upravo u tome što inklinira povratku „nacionalnim državama, kojima se mora rukovoditi kao velikim korporacijama na globalnom tržištu“, čime se ove guraju u novi hegemonizam, koji je uz to

³⁵ Deni Rodrik, „Ponovno rađanje nacionalne države“, Podgorica, *Vijesti*, 22. februar 2012, str. 19.

još i garniran i svojevrsnim gubitkom njihovog u međuvremenu stečenog nacionalnog prestiža i ugleda.³⁶

Treću, „vizuru“ predstavlja pokušaj oživljavanja „pogleda na svijet“, u teoriji znanog kao „marksizam“, i karakterističnog, više od ostalog, po shvatanjima: da je svijet moguće promijeniti; da nema misli i ideje koja je dovršena i savršena, pa prema tome i nepodložna kritičkoj provjeri; da u razumijevanje postojećeg treba unositi ujedno i razumijevanje njegove negacije, njegove nužne propasti; da je čovjek u isti mah, i podjednako, i pretpostavka i proizvod istorije. Problem s ovom „vizurom“, u principu, nije u netačnosti njenog globalnog pristupa suštini stvari kojima se bavi, već u relativno malom broju njenih poklonika, te činjenici da oni ni u jednom bitnom elementu vlastitog društvenog statusa i habitusa ne dijele poziciju socijalnih i političkih subjekata kojima je takva vizura objektivno supripadna. To je razlog da načini i sadržaji njene ponovne aktualizacije – i kad to radi s primjetnim nostalgičnim prisjećanjima na *Komunistički manifest*;³⁷ i kada se „lijeva paradigma“ priziva

³⁶ Analizirajući u tom smislu ponašanje Njemačke u odnosu na aktuelnu grčku krizu, Habermas kaže: „Bojim se da su njemačke vlasti, uključujući i socijaldemokratski dio, za jedno veće prokockali sav politički kapital koji je neka bolja Njemačka prikupila u posljednjih pola vijeka“ („Pobjeda“, Podgorica, 17. jul 2015, str. 17).

³⁷ Takav je, na primjer, tekst: „Vrijeme prolazi a konfuzija se povećava. Analizirajući u XIX vijeku rani kapitalizam, Karl Marks je dobro uočio njegove blagodeti, industrijalizaciju i dramatične promjene u evropskim, tada feudalnim društvima koje je donosio, ali je ukazao i na njegovu ružnu stranu: pohlepu, eksploataciju i konačni rezultat: vulgarno bogatstvo malobrojnih i ekstremnu bijedu masa. Iz toga je proistekao Komunistički manifest: program satkan na uvjerenju i nadi da sve može biti drugačije i pravednije. Ne ponavlja li se nešto slično i danas, s jedinom razlikom da samo bijeda nije više tako ekstremna, dok bogatstvo pojedinaca jeste. Ali će su Marks i Manifest XXI

zato da bi se stvorio izvjesni „propuh u društvu“, uklonio „korupcijski zadah“ i izbrisala „nacional-patetična prašina“;³⁸ i kad „preobraćeni“ Frensis Fukujama hoće da se „skrene pažnja“ na to da je „zapadni sistem“, ipak, u krizi, pa umjesto ranijih svojih „aksioma“ da je liberalna demokratija jedina opcija za svijet, bez obzira na sve njene nedostatke, nudi svoje novo „uvjerenje“ da je došlo vrijeme „za pobunu ljevice“³⁹ – najčešće ne nadilaze nivo pukih lamentiranja nad propuštenim šansama.

Ima li se sve to u vidu, odustati, pod bilo kojim izgovorom,⁴⁰ od daljeg traganja za rješenjima problema identifikovanih od strane sljedbenika crnogorskog trinaestojulskog „velikog praska“, ne bi bilo ništa drugo do puki bijeg u fatalizam, čija se priča o „kraju istorije“ suštinski zasniva na mirenju sa eksploatacijom i dominacijom kao jedinim pretpostavkama čovjekovog opstanka.

I obrnuto, nastaviti ono što je snažno potencirano Trinaestog jula 1941. godine u Crnoj Gori, tj. najzad pronaći način da se

vijeka? Današnji intelektualci se očigledno zadovoljavaju time da svijet samo opisuju, ne želeći da ga mijenjaju.“ („Prizivanje Marksa“, Podgorica, *Dan*, 5. februara 2012, str. 11).

³⁸ Renato Baretić, „Usud lijevog mandata“, Podgorica, *Vijesti*, 31. januara 2012, str. 18.

³⁹ Podgorica, *Vijesti*, 13. februar 2012, str. 20.

⁴⁰ U smislu: da je čovjekova „vučja priroda“ znatno jača od njegove sposobnosti da izvrši racionalan, odnosno „moralno održiv“ izbor (Hobs); da čovjekov relativno mali broj stvarnih potreba da zadovolji sreću prati neotklonjiva želja stvorena sujetom da se upoređuje sa drugima i da se osjeća uskraćenim ako nema isto što i oni ili više (Ruso); da se u osnovi čovjekove neobuzdane pohlepe nalazi „unutrašnja potreba“ da udobnošću stvorenom višim standardom, raskošom i „blještavošću“ privuče pažnju drugih i izazove kod njih simpatiju ili zavist (Smit); da je pošast o kojoj je riječ čovjeku data već i time što bi, kako Niče kaže, svako „od nas želio da bude gospodar nad svim ljudima, a ako je moguće i sam Bog“ i slično.

čovjekova duša ispuni onim nedostajućim joj elementom humanog koji bi se, u platonovskom smislu shvaćeno, najpribližnije mogao označiti kao stvarno, iznutra neusiljeno i spolja nekontrolisano osjećanje za pošteno i pravedno,⁴¹ značilo bi isto što i spasiti ljudsku vrstu od sebe same. Ovo, utoliko prije:

što istorijska putanja kojom ogromna većina čovječanstva od iskona ide u susret makar i djelimičnoj pravdi i slobodi nikad nije bila dovoljno raskršćena od naplavina one njegove „mno-gostranosti“ na koju se, kako ironično primjećuje Hegel, „lako može nadovezati sve“,⁴² odnosno od neizvjesnosti da li je u tom htijenju čovjekovo subjektivno (pred)određeno „mračnim stranama“ njegove ličnosti (zavišću, mržnjom, agresivnošću, željom za dominacijom i „krvavom bitkom za prestiž“), ili se temelji na hrabrosti, etičnosti, pravdi – pri čemu, kako upozorava Frensis Fukujama, ima više razloga za vjerovanje da će čovjek uvijek više tražiti da bude priznat kao superioran nad drugim ljudima „zbog naduvane i sujetom vođene samoprocjene“, nego „zbog svoje istinske unutrašnje vrijednosti“;⁴³

što istoriju civilizacije, u svekolikom njenom dosadašnjem toku, veoma uporno prati trend stalnog porasta bogatstva i moći jednih (ljudi, društvenih grupa i država) na račun povećanja siromaštva i nemoći drugih, pri čemu je broj prvih sve manji, a drugih sve veći;⁴⁴

⁴¹ Platon, *Država*, Beograd, 1983, str. 66–67.

⁴² G. W. F. Hegel, *Rani spisi*, str. 23.

⁴³ Frensis Fukujama, *Kraj istorije i posljednji čovjek*, Podgorica, 1997, str. 199.

⁴⁴ Štoviše, tvrdi Imanuel Volerstin, „kapitalistički istorijski sistem“ je, kao dominantni oblik svekolike globalizacije, „razvio jedan ideološki okvir ugnjetačkog ponižavanja kakav nikad ranije nije postojao“ (Immanuel Wallerstein, *Kapitalizam – istorijski sistem*, Titograd, 1990, str. 110).

što je konstantnost tog trenda čak i teoretičare Volerstinovog ranga učinila toliko skeptičnim u pogledu mogućnosti njegovog zbiljskog prevladavanja, da i onda kada su sasvim sigurni da će „biti prelaza iz kapitalizma u nešto drugo“, ne mogu da kažu „da li će 'to drugo', kao ishod prelaza da bude etički fundamentalno drugačije od onoga što sad imamo, odnosno da li će to da bude progres“.45

* * *

Mjesto i obaveze Crne Gore u takvom procesu, povijesno predestinirani njenim Trinaestim julom 1941. godine – trebalo bi da budu znani i neupitni.

Ovo, svakako, ne samo zbog moralne obaveze koju je sebi namakla bavljenjem „samoupravnim eksperimentom“, odnosno zbog rezultatata koje je time postigla, budući da, kako bi Dekart rekao, onaj ko izvede na put istine vrijedi možda koliko i onaj koji se poslije nađe na kraju tog puta. Dobar razlog za to nalazi se i u faktu da, želi li da opstane, drugog izbora nema.

⁴⁵ *Isto*, str. 33.